

ву боротьбу... і співставили процес подальшого розвитку єврейського народу в нашому Союзі і в Палестині». Реалізація таких рекомендацій вимагала співпраці державних, партійних та правоохоронних органів.

Таким чином, в даному випадку адміністративне виселення можна вважати депортацією. Не дивлячись на тривале попереднє слідство, сіоністи хоча засуджувалися Особливою нарадою (позасудовим органом), і через брак доказів висилалися вони в адміністративному порядку. Також присутні інші ознаки депортації — етнічність та ліквідація «групового політичного противника»³⁶.

Якщо оцінювати діяльність органів ВНК–ДПУ в цілому, слід зазначити, що вони у координації з партійними та судовими органами на середину 1920-х років повністю ліквідували осередки «непролетарських» політичних партій та громадських організацій. Таким чином, спрямовуючи дії державного репресивного апарату, ВКП(б) забезпечила політичну монополію в СРСР й, зокрема в УСРР.

---

³⁶ Див. докладніше: *Адамовський В.І.* Депортації як форма державного терору в Україні (1930–1950-ті рр.): спроба термінологічного та історіографічного аналізу // *Історія України: Маловідомі імена події факти.* – К., 2007. – Вип. 34. – С. 255–269.

Наталія Тітова

До проблеми «українців-католиків» на Поділлі у 1920–1930-х рр.

У сучасній історіографії недостатньо досліджено історію «українців-католиків» у другій половині XIX – першій третині XX ст., їхнє політичне та культурно-освітнє становище. У колишній радянській фаховій літературі це питання відверто замовчувалося. Історіографія ж незалежної України, в якій назагал чимало уваги приділяється історії національної політики комуністичної адміністрації в УСРР щодо національних

меншин республіки й поляків зокрема¹, спеціально проблемами «українців-католиків» не займалася, за винятком поодиноких розвідок тернопільського ученого Г. Стронського² та його кам'янець-подільського колеги В. Нестеренка³.

У даній статті покладено за мету з'ясувати причини виникнення феномену «українців-католиків» в історичній ретроспективі; дослідити їхню роль у суспільно-політичному житті Поділля; проаналізувати ставлення до них російської царської, а згодом комуністичної адміністрації.

¹ Див., напр.: *Єременко Т.І.* Польське національне питання в Україні в 20-ті роки // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України АН України; Редкол.: С. В. Віднянський (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України АН України, 1993. – Вип. 3. – С. 87–96; *Лісевич І.Т.* У завітку двоглавого орла: Польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. – К.: Ін-т історії України АН України, 1993. – 86 с. (Сер. «Історичні зошити»); *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. XX ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 74 с. (Сер. «Історичні зошити»); *Лісевич І.Т.* Родом з України...: Польська національна меншина і культурне життя на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 103 с. (Сер. «Історичні зошити»); *Чирко Б. В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки XX ст.). – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 215 с.; *Лісевич І.Т.* Духовно-спраглі: Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864–1917 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – 240 с.; *Лісевич І.Т.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.) // Укр. іст. журн. – 1997. – № 2. – С. 43–54; *Якубова Л.Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років XX ст. / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 188 с.; *Рафальський О. О.* Національні меншини України у XX ст.: Історіографічний нарис. – К.: Поліс, 2000. – 447 с.; *Якубова Л.Д.* Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-і – початок 30-х років XX ст.) / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 455 с.; *Калакура О.Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX ст. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.; та ін.

² Див., напр.: *Stronński H.* Ukraińcy-katolicy w latach dwudziestych // *Więź* (Warszawa). – 1993. – Nr 8 (418). – S. 75–85.

³ *Нестеренко В.* «Українці-католики» на Поділлі (до історії проблеми) // *Pamiętnik Kijowski*. – Kijów, 2004. – T. VII: *Polacy na Podolu* / Pod red. H. Strocieskiego. – S. 173–180.

Питання щодо «українців-католиків» постало у Російській імперії ще наприкінці XVIII ст. Після приєднання Правобережної України до Росії царат вирішив повернути усі греко-католицькі громади Поділля, Волині й Київщини на одержавлене російське православ'я. Низку відповідних заходів було здійснено упродовж 1794–1796 рр. Душпастирі, які не хотіли змінювати власне віросповідання, втратили парафії. У роки реакційного режиму Миколи I було ліквідовано останні греко-католицькі громади, а 1839 р. зачинено останню греко-католицьку церкву Правобережжя у м. Кам'янці-Подільському⁴. На підросійських українських теренах формально продовжувало існувати Кам'янець-Подільське уніатське єпископство, однак зберігалось воно лише на папері. В той же час керівники Української греко-католицької церкви в Австрійській імперії мали титул митрополита Галицького, архієпископа Львівського, єпископа Кам'янець-Подільського, однак останній титул після 1839 р. мав суто номінальне значення внаслідок повної відсутності греко-католицьких парафій у Правобережній Україні⁵.

У вірних ліквідованої у Російській імперії греко-католицької конфесії залишалось два шляхи: або перейти до Російської Православної Церкви (РПЦ), або приєднатися до Римо-Католицької Церкви (РКЦ), яка, на відміну від уніатства, була толерована царатом. Відтак переважна більшість віруючих обрала перший шлях, однак й другий варіант аж ніяк не був винятком. Попри урядово-поліційні утиски, переслідування, а часом й судову відповідальність, українські селяни нерідко ставали римо-католиками. Ця частина українського етносу, відвідуючи костьоли, де правили ледь не стовідсотково ксьондзи-поляки, засвоювала певні елементи польської культури, польську (насамперед обрядову) мову й поволи втрачала власну етнопціональну самоідентифікацію.

Західна й вітчизняна соціологія та історіографія подає чимало визначень етносу. Так, відомий англійський дослідник Е. Сміт у відомій праці «Національна ідентичність» визначив

⁴ Геровська О.М. Ліквідація греко-католицької церкви м. Кам'янця-Подільського за часів Російської імперії // Матеріали ІХ Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 178–179.

⁵ Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі. – С. 173.

такі основні ознаки етносу: групова власна назва, міф про спільних предків, спільна історична пам'ять, один або більше диференційованих елементів спільної культури, зв'язок з конкретним «рідним краєм», чуття солідарності значної частини населення⁶. Натомість малоімовірно, аби «українці-католики» відчували солідарність з православними українцями, оскільки проживали релятивно замкненими громадами. Їхня побутова та релігійна культура значно відрізнялася від культури більшості українців. З іншого боку, у побуті вони послуговувалися переважно українською мовою, мали чимало інших виразних відмінностей від польського етносу. Національна свідомість у цієї частини сільського (переважно) населення визначалася насамперед релігією. Вони називали себе назагал навіть не поляками або українцями, а лише — «католиками». Фактично йдеться про формування перехідної між українцями та поляками етноконфесійної групи.

До частини колишніх греко-католиків українського Правобережжя, які залишилися у зв'язку з Римо-Католицькою церквою, у другій половині XIX ст. по суті долучилася інша значна соціально-етнічна група, що її утворювали нащадки колишньої польської шляхти. Упродовж XVI–XVII й особливо XVIII ст. до Правобережної України переселилася у пошуках вільних земель значна кількість малоземельної шляхти з внутрішніх воєводств Речі Посполитої. На Поділлі переселенці назагал виконували роль землеробсько-озброєного захисту від кримсько-татарських й турецьких нападів, отже були своєрідними військовими колоністами у регіоні. Проте під російською окупацією становище шляхти значно погіршилося. Ця колись потужна соціальна верства не вписувалася у тогочасну структуру російського суспільства, насамперед внаслідок іманентних волелюбних прагнень й генетичної антиросійської налаштованості.

Відтак 1830–1860-ті рр. стали черговим етапом реалізації стратегічного задуму російської імперської влади щодо деполонізації теренів Правобережної України. Перший етап цієї акції було започатковано після поразки польського повстання 1830–1831 рр., другий — після придушення чергової спроби польсь-

⁶ *Сміт Е.* Національна ідентичність / Пер. з англ. – К., 1994. – С. 30.

ких патріотичних сил 1863–1864 рр. Після поразки виступу 1830–1831 рр. імперія Романових вдалася до низки стратегічних й назагал успішних з історичної точки зору антипольських заходів. Насамперед йшлося про намір декласувати загал дрібної шляхти на Правобережній Україні з метою асиміляції зі спеціальною категорією селян-однодвірців. Останній намір, як стверджує найкращий знавець цієї проблематики французький історик Даніель Бовуа, директор (з 1994 р.) Центру історії слов'ян у Сорбонні й президент (з 1996 р.) Французької асоціації з розвитку україністичних досліджень⁷, «здійснювався з дивовижною затятістю впродовж двадцяти років і увінчався успіхом, значно змінивши соціальну структуру»⁸.

Упродовж 1831–1853 рр. заходами царату було приєднано до однодвірців й державних селян 340 тис. декласованих польських шляхтичів українського Правобережжя. Як наголошував французький учений: «Йдеться, власне, про винищення цілого суспільства, певного типу цивілізації іншого століття, котра [...] була розчленована лише тому, що була польською. Цих давніх поселенців, які прибули сюди головно в епоху Саксонської династії в Польщі (початок XVIII ст.) для зміцнення колонізації після козацько-шведських воєн і чий права завжди підтверджувались лише звичаєм, сумнівними паперами та усно, нині було позбавлено останніх ознак польськості російським колоністом [...]. Історії відомо зовсім небагато прикладів такої масштабної ліквідації цілої соціальної групи, яка велася надзвичайно уміло і наполегливо впродовж тридцяти років за допомогою бюрократичної та поліцейської машини. У цьому проявилася віковична сила росіян: не знищуючи фізично, вони можуть вилуцтити з людини всю її сутність»⁹.

⁷ Див., напр.: *Дашкевич Я.* Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. з фр. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – С. 9–48; *Герасимова Г. П.* Бовуа, Даніель // *Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1: А–В. – С. 309.

⁸ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – С. 145.

⁹ *Там само.* – С. 195–196.

У другій половині XIX ст. чимало колишніх польських шляхтичів, які перетворилися на однодвірців, збіднили й розорилися. Мешкали вони назагал у строкатих етнічно селах, поряд з українськими селянами, мало чим відрізняючись від них як за суспільним статусом, так і матеріальним достатком. За умов перманентних контактів з українським селянством й відсутності польських навчальних закладів поважна кількість шляхти цілком зукраїнізувалася й відрізнялася від місцевих українців лише конфесійною особливістю — приналежністю до Римо-католицької церкви. На думку В. Нестеренка, вже наприкінці XIX ст. фактично неможливо було відрізнити нападка колишнього польського шляхтича від онуків греко-католика, що зберіг вірність католицькій вірі. Їх об'єднували спільна релігія, культура, мова, побут й навіть самоназва — «католики»¹⁰.

1897 р. в імперії Романових відбувся перший всеросійський перепис населення. У його перебігу етнічну приналежність громадян визначали за мовною ознакою. Отже, було намагання відокремити конфесійні чинники від етнонаціональних й тим самим уникнути поширеного у тогочасному суспільстві стереотипу: католик — отже, поляк. У Подільській губернії, за даними перепису 1897 р., нараховувалося 262738 католиків. В той же час рідною мовою польську назвали лише 69156 осіб (26,3 %), тобто лише кожний четвертий католик. Отже, майже 200 тис. підданих Російської імперії цього регіону належали до «українців-католиків»¹¹.

До Революції 1905–1907 рр. Російська Православна Церква користувалася у імперії Романових статусом державної церкви, органічно вписавшись до сумнозвісної тріади: «православ'я — самодержавство — народність». Натомість права інших релігійних конфесій були суттєво обмежені, а деякі релігійні громади взагалі перебували під заборонаю. Революційні події змусили зокрема царя Миколу II підписати 17 квітня 1905 р. указ про віротерпимість. Відповідно до цього юридичного акту, пе-

¹⁰ Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі. — С. 174.

¹¹ Саченко С. Статистические очерки // Православная Подолия. — 1906. — № 5/6. — С. 411–412.

рехід від православ'я до інших християнських конфесій (римо-католицизму, старообрядництва) вже не підлягав кримінальному переслідуванню, як це було раніше. За особами, яких у першій половині XIX ст. силоміць приписали до православних парафій, визнавалося право на повернення до релігії предків. Було заборонено зачиняти римо-католицькі храми й монастирі¹².

Натомість указ не передбачав відновлення на території правобережних українських губерній Греко-католицької церкви, на що сподівався новопоставлений 1900 р. митрополит УГКЦ, архієпископ Львівський та єпископ Кам'янець-Подільський А. Шептицький, проголошений «апостольським адміністратором України» у сподіванні на підтримку «українців-католиків» Правобережжя у справі відновлення у Російській імперії УГКЦ й поширення католицизму східного обряду. У червні 1907 р. владики А. Шептицький підписав грамоту про призначення священника А. Зерчанінова намісником Кам'янець-Подільської єпархії й висунув перед ним завдання — відновити унію у межах Російської імперії¹³. Однак ця спроба зазнала фіаско внаслідок кількох обставин. Російська поліція контролювала усі кроки Зерчанінова та його нечисленних прибічників, переважна частина православних душпастирів імперії Романових була категорично налаштована проти відновлення унії. Крім того, більшість священнослужителів РКЦ розуміли, що поява греко-католицьких парафій послабить їхній вплив на українське селянство, тому й не бажали відновлення східного обряду для католиків¹⁴.

За відсутності Греко-Католицької Церкви «українці-католики» продовжували, як і в попередні роки, бути об'єктом гострої боротьби між православними та католицькими священниками. Зазначимо, що після указу про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. римсько-католицьке духовенство активізувало

¹² Подольские епархиальные ведомости. – 1905. – 14 мая. – № 20. – С. 256.

¹³ Василий, диакон ЧСВВ. Леонид Федоров: Жизнь и деятельность. – Львов: Атлас, 1993. – С. 78, 104; Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького в Україні та Росії / Серія П. «Записки ЧСВВ». Секція І. – Рим, 2006. – С. 170–172.

¹⁴ Там само.

свою діяльність серед селянства і досягло певних успіхів. Значно почастишали випадки переходу українців до Римсько-Католицької Церкви. Так, лише в 1906 р. 1500 православних селян Подільської єпархії прийняли католицтво¹⁵. Й щодня до консисторії і місцевого губернатора надходили нові заяви. Навіть православні священики визнавали, що в Подільській губернії виникла «глибока прірва, між православними пастирями та паствою, причому ця прірва не зменшується, а збільшується»¹⁶. Багато парафіяльних священиків нехтували інтересами парафіян, зовсім не цікавились життям і побутом селянства, відстали від прогресу тощо. У католиків значно кращими були організація парафіяльного життя та дисципліна, що приваблювало людей. Додатковий авторитет католицьким парафіям також створювала організація численних релігійних товариств і братств, що займалися благодійними справами та допомагали хворим і бідним людям.

Зрозуміло, що керівництво Православної Церкви робило все можливе, щоб врятувати свій авторитет. У подільських церковних виданнях з'явилося чимало прохань і навіть вимог священиків до влади про те, щоб було відновлено винятковий статус Православної Церкви і обмежено права інших конфесій. 2 травня 1909 р. спеціальна делегація на чолі з православними єпископами західних областей Росії під час аудієнції в імператора Миколи II вимагала зміни закону від 17 квітня 1905 р. Керівник Кабінету Міністрів П. А. Столипін навіть завірив членів делегації, що «її справедливі вимоги будуть задоволені»¹⁷.

У 1912 р. для здійснення ефективнішого контролю за діяльністю католицьких громад Поділля губернськими та повітовими органами влади було проведено обстеження національного складу їхніх парафій. Прикметно, що лише у Кам'янці-Подільському і Новій Ушиці етнічні поляки становили переважну більшість парафіян костелів. В інших повітах у католицьких громадах домінували українці. Так, у Вінницькій парафії, за нашими підрахунками, 4904 парафіян з 6445 були українця-

¹⁵ *Православная Подолия*. – 1907. – № 1–2. – 14 января.

¹⁶ Див.: Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі. – С. 175–176.

¹⁷ *Православная Подолия*. – 1909. – № 21. – 24 мая.

ми (76 %), Летичівській — 5978 з 6104 (97,9 %), Сатанівській — 7372 з 7712 (95,6 %) ¹⁸. За даними Подільського губернатора, служба Божа у костелах губернії провадилася передусім польською, часом латинською мовами. Це зайвий раз навертало «українців-католиків» до польської культури, тим більше, що зазвичай церковна початкова освіта була єдиною, яку могли реально здобути селяни.

Під час Першої світової війни та в роки Визвольних змагань й більшовицької інтервенції в Україні питання про «українців-католиків» відсунулося у затінок бурхливих політичних та воєнних подій. Однак воно на повний голос залунало в 1920-ті роки, коли розпочалася радянська політика «коренізації». Слід зауважити, що в перші роки радянського режиму вплив Римокатолицької церкви на населення Поділля значно зріс. Сприяло цьому й падіння авторитету Руської Православної Церкви серед населення регіону внаслідок численних розколів. Міжконфесійна боротьба між «тихонівською церквою», «обновленцями», УАПЦ, ДХЦ та іншими православними конфесіями й відгалуженнями компрометувала Православну Церкву в очах населення. У той же час Католицька Церква продовжувала зберігати єдність, зуміла зберегти монолітність та довіру з боку парафіян.

Це спричинило зростання кількості «українців-католиків» у Подільській губернії. За офіційними даними, станом на листопад 1924 р. у Подільській губернії було понад 302 тис. католиків. Із них лише 87 тис. (28,8 %) вважали себе етнічними поляками, інші — понад дві третини — належали до українців ¹⁹. Останні звично перебували під сильним впливом римо-католицького духовенства, вимагали організації та відкриття для себе й своїх дітей польських рад, шкіл, клубів, інших культурницьких осередків. Серед радянського й партійного апарату губернії не було виразно-однозначної політичної лінії у питанні щодо «українців-католиків». Пересічний представник більшовицької адміністрації у регіоні був виходцем із маргінальних суспільних верств, з вкрай низьким освітнім цензом, часто —

¹⁸ Кам'янець-Подільський міський державний архів, ф. 228, оп. 1, спр. 8199, арк. 8, 62.

¹⁹ Державний архів Вінницької обл. (далі – ДАВО), ф. П-1, оп. 1, спр. 1674, арк. 13.

був зайдюю з Росії чи східних, русифікованих областей України, отже, вкрай погано орієнтувався у складних переплетіннях етноконфесійної й мовно-релігійної ситуації на Поділлі.

Так, наприклад, у липні 1924 р. президія Кам'янець-Подільського окрвиконкому ухвалила рішення поділити всіх «українців-католиків» на дві групи: на нащадків польської шляхти та етнічних українців — «залишків уніатів». Відтак, пропонувалося для першої категорії віруючих відкрити польські школи, бібліотеки, клуби, якщо цього «вимагатимуть обставини», а для другої — провадити усю політичну та культурно-просвітницьку роботу винятково українською мовою, обмежившись перед цим попередньою «роз'яснювальною роботою»²⁰. Проте, провести у життя таку рекомендовану диференціацію на практиці було дуже важко. Навряд чи хто з компартійно-радянських працівників та функціонерів спромігся би (та й чи намагався взагалі?) піднімати архівні матеріали кількасотрічної давності у пошуках відповіді на питання, хто були предки «українців-католиків» регіону.

Діаметрально протилежну позицію з цього питання займало керівництво Польського бюро та відділи Наркомату освіти УСРР. Ще 18 січня 1924 р. Подільський губернський відділ народної освіти ухвалив постанову щодо організації на місцях польських навчальних закладів для всіх «українців-католиків» (як для спадкоємців польської «шляхти», так і для нащадків українських греко-католиків). Це рішення підтримали й польські вчительські конференції. Ухвалюючи його, керівники місцевої народної освіти намагалися протиставити «українців-католиків» «автентичним» полякам, розколоти їхню конфесійну єдність та зменшити вплив на них католицького духовенства. Так, завідувач Подільського губернського відділу народної освіти Шекера, обґрунтовуючи рішення 18 січня 1924 р., неоднозначно висловився, що лише «використовуючи польські радянські школи, можна розширити комуністичний вплив на «українців-католиків»²¹.

²⁰ Державний архів Хмельницької обл. (далі – ДАХО), ф. П-5, оп. 1, спр. 1016, арк. 71.

²¹ ДАХО, ф. П-5, оп. 1, спр. 1016, арк. 15.

Однаке таке рішення суперечило офіційній політиці місцевих виконкомів, окружних та районних комітетів РКП(б)–КП(б)У, які категорично відмовлялися створювати нові польські навчальні заклади й, навпаки, навіть закривали ті школи, які вже діяли. Вищезгадане контрверсійне питання стало об'єктом докладного обговорення й бурхливих дискусій. Так, 1 листопада 1924 р. у Вінниці відбулося спеціальне спільне засідання польського бюро (далі — польбюро) Подільського губкому КП(б)У, представників ЦК КП(б)У, наркомату освіти УСРР. Розглядалося питання щодо подальшої радянської роботи серед «українців-католиків» Поділля. Вступну промову на засіданні виголосив голова регіонального Польбюро Яків Гольд. Доповідач зазначив, що у багатьох районах губернії місцеві райвиконкоми зловживають поняттям «українці-католики», застосовують його до етнічних поляків й закривають польські школи (наприклад, у Дунаєвецькому районі). Керівник Подільського губвиконкому Слинько навіть безапеляційно заявив, що на Поділлі «поляків немає, а є лише українці-католики, яких необхідно негайно українізувати». Питання, за словами Я. Гольда, ще більше загострилося після того, як окружні партійні комітети ухвалили переглянути мережу польських шкіл й почали масово та необґрунтовано закривати польські школи, де навчалися діти «українців-католиків».

На ці заходи влади українське католицьке населення відповіло тим, що відмовилося відправляти власних дітей до українських шкіл, надаючи натомість перевагу нелегальному навчанню у ксьондзів²². У виступі члена польбюро Втуліха проводилася така думка: мовляв, політична доцільність вимагає, що для того, аби не допустити утворення підпільних польських шкіл, де б викладалися релігійні предмети й посилювався вплив ксьондзів, краще організувати для «українців-католиків» радянські польські школи. Він запропонував запровадити за ними (тобто радянськими польськими школами) жорсткий контроль й через них виховувати дітей у комуністичному дусі. Проте більшість присутніх висловлювалися проти таких поглядів. Наприклад, промовець Лейнанд прямо заявив, що січневий

²² ДАВО, ф. П.-1, оп. 1, спр. 1674, арк. 11–12.

циркуляр 1924 р. про відкриття польських шкіл був помилковим. Його підтримали й деякі інші виступаючі. Оскільки до спільного рішення члени комісії так і не дійшли, було ухвалено передати це питання на вирішення центру.

Спеціальна комісія НКВС УСРР за участю заступника голови Центральної комісії національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК²³ й керівника «польської роботи» ЦКНМ Яна Саулевича²⁴, надіслана восени 1925 р. з Харкова на Поділля, ретельно перевірила стан роботи з «українцями-католиками» у Кам'янець-Подільському, Проскурівському, Могилів-Подільському округах й відзначила, що чимало членів райвиконкомів Подільського регіону плутали релігійні й національно-етнічні поняття, зараховуючи, приміром, усіх католиків до українців, повністю ігноруючи при цьому ступінь етнічної самосвідомості осіб з цієї етноконфесійної категорії²⁵.

Заслухавши звіт комісії, 25 січня 1926 р. Польбюро ЦК КП(б)У визнало, що питання «українців-католиків» на Поділлі є надзвичайно складним, оскільки місцеві органи влади назагал безпідставно обвинувачують керівників польбюро у насильницькій колонізації українського населення. Відтак, фактично було дано дозвіл на організацію для «українців-католиків» нових польських шкіл.

Питання про «українців-католиків» було одним з основних на 4-й Всеукраїнській конференції ЦК Польського бюро (червень 1926 р.). У звітній доповіді зауважувалося, що «українці-католики» — це асимільовані українці з низькою або

²³ Докладніше див.: Якубова Л. *Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр.* // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — Вип. 14. — С. 329–365.

²⁴ Про нього докладніше див.: Рубльов О.С. *Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років* // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. — Вип. 34 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. — С. 143–176.

²⁵ ДАХО, ф. П-458, оп. 1, спр. 111, арк. 31.

розмитою самосвідомістю, які визначали власну етнічну приналежність за релігійною ознакою. Такою проголошувалася офіційна точка зору радянської адміністрації. Цікаво, що вона певною мірою збігалася з позицією царської влади. Радянським функціонерам пропонувалося позбутися адміністрування у роботі з «українцями-католиками», наполегливо проводити роз'яснювальну роботу, спрямовану на відновлення їхньої самоідентифікації. Місцевим компартійним та радянським функціонерам й працівникам народної освіти директивно пропонувалося лише у виняткових випадках відкривати польські школи для дітей «українців-католиків», а саме: коли цього наполегливо вимагатиме місцеве населення²⁶.

Як показали подальші події, у найближчі роки питання щодо «українців-католиків» на Поділлі так і не було остаточно розв'язано, хоча й втратило гостроту, притаманну періоду 1924–1926 рр. Після організації розгалуженої мережі польських рад, шкіл, культурно-освітніх закладів та установ хвиля скарг та прохань громадян поступово вщухла. Діти «українців-католиків» вивчали польську мову і літературу у радянських навчальних закладах, де їм прищеплювали відданість марксистсько-ленінізму-сталінізму й піддавали потужній та систематичній безбожницькій обробці. Відтак значна частина нової генерації з родин «українців-католиків» Поділля зростала індиферентною до етноконфесійних традицій й самоідентифікації власних батьків. Це цілком влаштовувало комуністичну владу.

У заключному слові Я. Саулевича 10 січня 1927 р. під час Першої всеукраїнської наради по роботі з нацменшинами закріплювалися попередні директивні вказівки компартійної адміністрації щодо «українців-католиків»: «Теперь относительно т. н. украинцев-католиков. Дело в том, что вообще ставитъ вопрос так, что нет украинцев, принадлежащих к католическому вероисповеданию — неправильно. Такие украинцы есть, но имеются «украинцы» и такие, которые себя считают украинцами лишь потому, что они родились на Украине, — равно как и «поляки», потому что они по вероисповеданию католики. Это вопрос очень сложный, тем более, что национальные отно-

²⁶ ДАХО, ф. П-458, оп. 1, спр. 111, арк. 31.

шення на почве т. н. «українцев-католиків» не являються установившимися, а представляють собою цілий процес — переплет ассимиляторских и дезассимиляторских явлений под различным влиянием. В отношении национально неосознавшей себя части католического населения, употребляющего в быту украинский язык, но требующего обслуживания школой на польском языке, — мы давали директивы, что такому населению необходимо разъяснить нецелесообразность обучения детей на том языке, на котором они не говорят; если такие разъяснения не удовлетворяли населения, тогда открывать им украинские школы, но с польским языком, как предметом преподавания, и в случае неудовлетворенности даже этим — открывать польские школы. Вот, товарищи, та линия, которая проводится в жизнь в области построения работы на родном языке в связи с вопросом о т. н. украинцах-католиках»²⁷.

Ухвала Першої Всеукраїнської наради по роботі серед національних меншин по польській секції знову ж таки пропонувала стриманий зондаж настроїв й обережні кроки щодо «українців-католиків», наголошуючи на необхідності притлумлення їхніх «полонізаційних» устремлінь: «Изучать процессы национального самоопределения среди национально неосознавшей себя части католического населения, именуемых также украинцами-католиками. Выяснить им нецелесообразность организации культурного строительства и административного обслуживания на том языке, который не является их обычным языком; в случае требования обслуживания со стороны их на польском языке организовать школы с польским языком, как предметом преподавания, и в случае неудовлетворенности населения — даже польские школы»²⁸.

Проблема «українців-католиків» була поставлена з ніг на голову під час російського комуністичного терору в УСРР 1930-х років — у звичному стилі сталінського режиму. ГПУ–НКВД під час репресивних акцій проти польського й українського католицького населення Поділля активно використо-

²⁷ *Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.*: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. — Харьков, 1927. — С. 146.

²⁸ *Там само.* — С. 194.

увало напрацювання попереднього десятиліття й об'єктивну інформацію щодо «українців-католиків» вищезгаданої комісії НКВД УРСР та ЦКНМ 1925 р.

У процесі фабрикування «справи» так званого «Волинського центру «Польської Військової Організації» (ПОВ)», а згодом і «справи» так званої «Подільської ПОВ» активно педалювалася енкаведистами й тема «українців-католиків», що їх, мовляв, активно використовувало пеовяцьке підпілля зі «шкідницькою», «контрреволюційною» метою — задля колонізації місцевого населення й збільшення власних впливів.

Зокрема, у протоколі допиту першого (1925–1927) голови райвиконкому Мархлевського польського національного району Євгена Петровича Олдаковського від 22 серпня 1935 р. таким чином інтерпретувалася підготовча робота щодо організації району й обліку у ньому польської людності: «Під час складання відомостей щодо кількості польського населення, котре мешкало на території пропонованого до організації польського національного району, ми (керівництво так званої Волинської ПОВ. — *Авт.*) прагнули показати якомога більшу цифру, що нам певною мірою гарантувало успішне проведення нашої пропозиції. З цією метою при визначенні національності ми виходили з характеру прізвищ (включали до списків поляків осіб, які мали польські прізвища) й т. ін. Широко у цьому напрямі ми використовували українців-католиків, які мешкали на території району, що їх ми цілком включили до списків як поляків. Складали українці-католики у районі, приблизно, 15 або 20 % загального населення поляків»²⁹.

На запитання щодо роботи, яку ПОВ проводила серед українців-католиків, Є. Олдаковський стверджував, що робота серед цієї категорії населення здійснювалася організацією за двома напрямками: «Лінією Римсько-католицької церкви було широко використано вплив ксьондзів та їхнього найближчого оточення для проведення колонізації українців-католиків. Надавалося усіляке сприяння розвитку релігійних гуртків, що охоплювали значні групи їх (українців-католиків. — *Авт.*).

²⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, оп. 1, спр. 68505-ФП, т. 2, арк. 314–315 (далі – ГДА СБ України).

Поряд із цим у селах з населенням, що складалося з українців-католиків, були організовані польські національні сільради, польські школи, переводилося усе на польську мову тощо. Усі заходи спрямовувалися до того, щоби з українців-католиків створити міцні польські націоналістичні кадри. Керівництво ПОВ використовувало усі можливості, аби представити це питання у такому висвітленні, що українців-католиків в Україні немає, а є деяка частина поляків, більш русифікованих колишнім царським урядом. Таке становище створювало можливість широко провадити колонізаторську роботу серед українців-католиків в Україні, зокрема у Мархлевському районі»³⁰.

У майже «власній» заяві на ім'я наркома внутрішніх справ УСРР В. Балицького, датованій 5 лютого 1936 р., колишній заступник голови Центральної комісії нацменшин УСРР Ян Саулевич, вже засуджений, отже, «обеззброєний контрреволюціонер», подавав такі свідчення щодо того, а як же насправді виглядала проблема щодо українців-католиків: «Наскільки пригадую, перепис 1897 р. показав у трьох правобережних губерніях, у кордонах нинішньої УССР, за віросповіданням близько 400 тисяч католиків, а в тому числі лише 200 тисяч поляків. Не вдаючись в історію походження цих 200 тисяч католиків не поляків, є лише одне цілком ясне, що це населення зовсім не володіє польською мовою, увесь побут і культура його такі ж, як і в українців, православних за походженням. Це становище настільки визначене, що навіть сторічні зусилля колонізації цього населення ксьондзами не спромоглися привести ні дого кращого, як ламана польська мова у 2–3 % куркульської верхівки, яка перебувала, як відома, у найтіснішому спілкуванні з кліром. Визначено польським населенням на Правобережжі можна було вважати міщанство міст і містечок, мазурські села, як наприклад поблизу Проскурова, деякі шляхетсько-одновірські селища у Волинському Поліссі. В той же час відомо, що значна частина поляків з Правобережжя у період 1918–20 рр. переїхала до Польщі»³¹.

³⁰ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 1, спр. 68505-ФП, т. 2, арк. 316–317.

³¹ Там само, ф. 13, оп. 1, спр. 278, арк. 91.

Завершивши таким чином історико-об'єктивістську частину своїх показів щодо «українців-католиків», майже дослівно тожню його аналогічним характеристикам під час промови на Першій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин 1927 р., Я. Саулевич надалі перейшов до фальшивих свідчень щодо, мовляв, маніпулювання пеовьяками «українцями-католиками» у власних «шкідницьких» цілях на угоду «фашистсько-панській Польщі», зокрема в обґрунтуванні її історичних претензій на українські землі Правобережжя: «Спільні зусилля, з одного боку, поляків й польських шовіністів з партквитком у кишені, які засіли у центральному й обласних польбюро й парткомах, у нацмен апараті соворганів, а з іншого — ксьондзів, спричинили, щоУ 1) усе населення було записане як польське ще під час опитів 1924 та 1925 рр. й під час перепису 1926 р., показавши цифру близько 450 тис. поляків; 2) від імені усього населення вимагалися польські школи, а згодом і польські сільради»³².

Оскільки ця «махінація», за словами Я. Саулевича, мала занадто великий формат, залунали голоси спротиву — щодо примусової полонізації українців, неможливості навчання у польській школі дітей, які не володіли польською, тощо. Тоді «ПОВ», в особах Б. Скарбека, Г. Політура й К. Вишневського, аби зберегти за собою ініціативу, запропонувала відрядити на місце комісії задля перевірки стану справ й водночас аранжувала за маршрутом цих комісій, як стверджував Ян Домінікович, своєрідні «потьомкінські деревні». Відтак комісії мали констатувати наявність так званих «українців-католиків» й при тому саме у кордонах Подільської губернії. Внаслідок праці комісій було вирішено роз'яснювати населенню, яке не володіло польською, недоцільність вікриття для нього польських шкіл. За наполягання місцевої людності — пропонувалося запроваджувати в українських школах польську як предмет викладання. Однак це рішення так і залишилося на папері — наскільки було відомо Я. Саулевичу, шкіл з польською мовою

³² ГДА СБ України, ф. 13. оп. 1, спр. 278, арк. 91.

як окремим предметом на практиці не було. Натомість повсюдно на Поділлі створювалися польські школи³³.

Отже, приславши пильність партійних організацій й старанно маскуючись рішеннями з національного питання, зокрема під приводом «виведення польського населення з-під впливів ксьондзів», керівництво подільської «Польської Військової Організації» поспішало, мовляв, на «законних підставах» здійснити розкладницьку роботу щодо полонізації українського населення. Першою «пробою пера» стала організація розгалуженої мережі польських навчальних закладів у польських й головним чином українсько-католицьких селах. Особлива підступність пеоваків полягала у тому, що уся ця робота лінією Наркомосу доручалася євреям польського походження — Якову Голду (1894–1937?), Йосипу Теодору (1900–1937) та ін.³⁴ Відтак уся перша мережа польських шкіл регіону потрапила до рук «націоналістичного учительства», успадкованого від «Мацежі школьної» разом з абетками й підручниками. Ця мережа шкіл зростала з року у рік, охоплюючи усе нові населені пункти³⁵.

Проблема «українців-католиків» в УСРР була нарешті «розв'язана» у своєрідному стилі сталінської адміністрації наприкінці 1930-х років — під час Великого терору 1937–1938 рр.

Загалом упродовж 1937–1938 рр. в Україні органами НКВД по «польській лінії» було заарештовано 56516 осіб (з них 44467 поляків), з яких 39644 особи (70 %) засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно. Загальна ж кількість заарештованих в Україні у цей час становить 267579 осіб³⁶.

³³ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 278, арк. 92.

³⁴ Докладніше їхні життєписи див. у Рубльов О. *Шкіці до історії загибелі української «Полонії», 1930-ті роки* // Історіографічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. — К., 2003. — Вип. 13: У 2 ч.: *Україна — Польща: історія і сучасність: Зб. наук. праць і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983)*. — Ч. 1. — С. 315–317.

³⁵ ГДА СБ України, ф. 13, оп. 1, спр. 278, арк. 92.

³⁶ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. — 1995. — № 1/2 (2/3). — С. 146; див. також: Pietrow N. Polska operacja NKWD // *Karta: Niezależne pismo historyczne* (Warszawa). — 1993. — Nr. 11. — S. 24–43.

Отже, якщо проаналізувати наявну статистику політичних репресій щодо польського етносу підрадянської України доби Великого Терору, то можна зробити висновок, що етнічні поляки (44467 осіб) становили 78,7 % усього загалу репресованих по «польській лінії» — переважно у рамках вищезгаданого наказу № 00485. Решту репресованих по цій категорії (21,3 %) становили переважно українці.

Аналогічним чином виглядала ситуація з етнічним складом репресованих на Поділлі. 1937 р. репресій зазнали 5.486 мешканців Вінницької області польської національності й 3123 поляки у Кам'янець-Подільській області. В той же час було піддано репресіям по «польській лінії» й їхніх земляків — подолян-українців: на Вінничині — 1075 осіб, у Кам'янець-Подільській області — 919 осіб³⁷. У випадку з українським населенням Поділля йшлося, насамперед, про тих, кого репресивний апарат вважав такими, які власну «контрреволюційну діяльність» спрямовували або на користь «буржуазно-поміщицької» Польщі, або інкримінував їм чітко не окреслене «співробітництво» з поляками (дефензивою, офензивою II Речі-посполитої тощо). Цілком зрозуміло, що й українці-католики становили поважну репресивну категорію.

Отже, у зв'язку з початком широкомасштабних репресій проти польського населення, закриттям польських шкіл, інших навчальних та культурно-освітніх закладів багатьом репресованим працівникам польських бюро та відділів освіти, які проходили за сфабрикованими справами так званої «Польської військової організації», найчастіше інкримінувалася насильницька колонізація українського населення. Однак, наслідки цих обвинувачень були набагато трагічнішими, аніж попередні толерантні дискусії періоду «коренізації». Чимало колишніх

³⁷ Див.: *Нікольський В. М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 343, 346–347; *Тітова Н. В.* Репресії на Поділлі 1930-х роківУ українська та польська «лінії» // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. 34 / Відп. за вип. Р. Ю. Подкур. – С. 114–115.

функціонерів польбюро й вчителів польських шкіл загинуло у сталінських таборах. У цій ситуації значна частина не лише «українців-католиків», а й «автентичних» етнічних поляків, побоюючись репресій та заслання до Казахстану або Сибіру, приховували власну етноконфесійну й національну приналежність, стверджуючи в офіційних документах, що вони українці або росіяни. У зв'язку з цілковитим розгромом Римо-католицької церкви в Україні, закриттям храмів, масовими арештами кліру та парафіян термін «українці-католики» з середини 1930-х років зникає з офіційних документів. Це свідчить про те, що ця етнорелігійна група внаслідок трагічних обставин фактично розчинилася³⁸.

Таким чином, в історії «українців-католиків» на Поділлі можна виокремити декілька головніших етапів³⁹. Перший з них охоплює усе ХІХ ст. й триває до 1905 р. Для цього періоду було характерним те, що після закриття греко-католицьких храмів чимало їхніх колишніх парафіян-українців приєдналося до римо-католиків. З ними злилася й частина польської шляхти, яка асимілювалася в українському середовищі.

Другий етап: 1905–1917 рр. Після проголошення царського маніфесту про віротерпимість чисельність «українців-католиків» істотно зросла. Вони отримали деякі обмежені політичні права. За вплив на них конкурували між собою духовенство одержавленої РПЦ й Римо-католицька церква.

---

³⁸ Див. докладніше: Strociski H. *Ukraińcy-katolicy w latach dwudziestych* // *Więź* (Warszawa). – 1993. – Nr 8 (418). – S. 75–85; Stroński H. *Skazany na milczenie: Kościół rzymskokatolicki na Ukrainie radzieckiej w latach 1920–1930* // *Więź*. – 1996. – Nr. 10. – S. 96–119; Рубльова-Н. *Антикостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.)* // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 388–405; Ї ж. *Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 – 1937 рр.)* // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 311–330; Ї ж. *Передмова* // *Влада і Костьол в радянській Україні, 1919–1937 рр.: Римо-католицька церква під репресивним тиском тоталітаризму: Документи / Передмова, упорядкув., додатки, покажчики Н. С. Рубльової* // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 2 (21). – С. 17–48; та ін.

³⁹ Див.: Нестеренко В. «Українці-католики» на Поділлі. – С. 178–179.

Третій етап: 1920-ті роки. У цей час домінувало бажання «українців-католиків» влитися до місцевого польського середовища. Під впливом ксьондзів вони вимагали відкриття для своїх дітей польських шкіл, культурно-освітніх закладів. Радянська влада, не бажаючи загострювати політичну ситуацію у прикордонних районах СРСР, на деякий час пішла віруючим назустріч. Зроблено це було передусім з тактичних мотивів.

Четвертий період: 1930-ті роки. Доба розгрому більшовицьким режимом РКЦ, що спричинило, між іншим, й фактичне зникнення «українців-католиків» — специфічної етноконфесійної групи, яка перебувала на межі польської та української етнопонаціональних спільнот.

Наталія Ставицька

Діяльність наукових установ ВУАН з дослідження єврейського населення в Україні (1920–1930 рр.)

В період визвольних змагань українського народу, в умовах матеріальної скрути, відсутності коштів на організацію та проведення досліджень провідними українськими вченими послідовно ставилися питання про створення наукових центрів, які б займалися питаннями вивчення національних меншин.

Належна увага вивченню та висвітленню питань дослідження історико-культурної спадщини єврейства України, впровадження згаданої тематики в наукові плани новоутвореної Української академії наук, створення відповідних наукових підрозділів, стало одним з першочергових завдань.

В пояснювальній записці про історико-філологічний відділ, доданої до Законопроектів про заснування Української академії наук від 14 листопада 1918 р. зверталася увага на необхідність заснування при кафедрі східної історії та філології (згодом кафедра арабо-іранської філології) Гебраїстичної кафедри, оскільки: «...Україна, оця черта єврейської осідлості», має